

ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОЦІНКИ

У статті обґрунтовано вивчення функціонально-семантичної категорії оцінки на рівні тексту. Досліджено співвідношення оцінки з мовною картиною світу як суб'єктивним втіленням об'єктивної дійсності у свідомості носія мови. Проаналізовано внутрішньотекстові реалізації оцінки та її кореляцію з категоріями цілісності, зв'язності, членованості, інформативності, проспекції та ретроспекції, модальності тексту. З'ясовано функціональні вияви оцінки на рівні тексту. Оцінку, як категорію, що має проектувальну, текстотвірну функцію і слугує розкриттю концепту, розглянуто у зв'язку з процесами породження та сприйняття тексту.

In the article a study of function-semantic category of estimation at the textual level is substantiated. Correlation of estimation with the language world model as subjective embodiment of objective reality in native speaker's consciousness is investigated. In-text realization of estimation and its correlation with the categories of integrity, coherency, dividedness, informativity, prospection and retrospection, textual modality are analysed. The functional displays of estimation at the textual level are found. Estimation as a category which has design, text-creating function and serves for dissection of concept is considered in connection with the processes of generation and perception of text.

Стаття присвячена вивченню функціонально-семантичної категорії оцінки на рівні тексту. Як зазначає О.О. Селіванова, “в останньому двадцятиріччі ХХ століття в лінгвістичній науці на перший план вийшла окреслена раніше тенденція до вивчення тексту як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом” [6, 10]. У зв'язку з антропоцентричним характером сучасного мовознавства актуальною стала і проблема співвіднесення мови та мислення людини, мовної картини світу, цінностей, як загальнолюдських, так і національно-культурних. “Картина світу фіксується в свідомості комуніканта і передається ним іншому комуніканту (комунікантам) за допомогою текстів” [3, 34]. Картина світу втілюється у свідомості людини як “вторинне існування об'єктивного світу, закріплене та реалізоване у своєрідній матеріальній формі” [4, 15]. У тексті ж втілення картини світу відбувається через вибір автором лінгвістичного й екстралінгвістичного матеріалу (описувані ситуації, об'єкти оповіді, персонажі та їх харак-

теристики, мовні засоби для опису тощо). Очевидно, що вибір матеріалу пов'язаний з його оцінкою. Рецепція тексту також пов'язана з його оцінкою адресатом. Текст передбачає індивідуальне, творче сприйняття, інтерпретацію, знаходження особистісних смислів. У цьому важливим є життєвий і естетичний досвід реципієнта, його виховання, спосіб мислення. Ці чинники є визначальними у виборі критеріїв оцінки. Саме тому категорія оцінки має вивчатися на рівні тексту.

Мета статті – розглянути категорію оцінки на рівні тексту.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- обґрунтувати вивчення категорії оцінки на рівні тексту;
- розглянути функціональні вияви категорії оцінки в художньому тексті;
- простежити зв'язок оцінки з текстовими категоріями.

Оцінний компонент міститься в будь-якій пізнавальній діяльності, людина оцінює все, що сприймає, співвідносячи предмет оцінки зі своєю

індивідуальною сферою, з одного боку, і з наявною картиною світу, суспільними нормами та традиціями – з іншого. Категорія оцінки є універсальною, оскільки пов'язана з усіма видами людської діяльності. Оцінка є предметом вивчення багатьох наук – філософії, логіки, психології, етики, естетики. У лінгвістиці тривалий час оцінка розглядалася лише як семантична або семантико-синтаксична категорія. Пізніше науковці звернули увагу на інші аспекти оцінки: функціональна природа оцінки (О.М. Вольф), логіка оцінок (О.О. Івін, О.М. Вольф та ін.), прагматичні особливості реалізації оцінних значень (Н.Д. Арутюнова, О.Л. Бессонова, Т.А. Космеда, Т.В. Маркелова та ін.), зв'язок оцінки з емоційністю й експресивністю (В.М. Телія, В.І. Шаховський, Д.М. Шмельов та ін.), місце оцінки в структурі тексту та дискурсу (В.Г. Гак, А.Л. Голованевський, Н.В. Гончарова, А.П. Загнітко та ін.), співвідношення оцінки з модальністю (І.Р. Гальперін, Т.В. Маркелова, Р.З. Мурясов, А.С. Самігуліна, З.Я. Тураєва, А.Л. Федорова та ін.), мовна оцінка в етнокультурному аспекті (В. Кононенко, Г. Склянченко, Н.М. Кислицина та ін.). Складність оцінної діяльності суб'єкта зумовлює відсутність єдиного погляду на категорію оцінки. Незважаючи на те що вивченню цієї категорії присвячено значну кількість досліджень, вона залишається предметом дискусій. Ми розуміємо оцінку як функціонально-семантичну категорію, семантичною домінантою якої є "схвалення / несхвалення" (з різних позицій) певних ситуацій, явищ, подій, вчинків, осіб, предметів тощо.

Будь-який текст створений одним комунікантом (адресантом) і призначений іншому комунікантові (адресату). Процес створення тексту, безперечно, має розглядатися у зв'язку з процесом його сприйняття, оскільки процеси кодування і декодування інформації взаємопов'язані. Проте тут не може бути повної відповідності. Під час створення тексту автор орієнтується на власні погляди, думки і переконання, враховуючи, звичайно, особливості адресата. Той, хто сприймає текст, стикається з чужими переконаннями, поглядами. Можна сказати, йому нав'язуються чужі думки, чужі оцінки. Але не слід забувати і про суб'єктивний характер інтерпретації тексту. Інформація, закодована автором, не є ідентичною тій, яку отримує реципієнт під час сприйняття тексту. Водночас обидва комуніканти спираються на певну картину світу, яка втілює національне світосприйняття, об'єктивуючи індивідуальну свідомість. Уявлення соціуму про позитивне і негативне, про добро і зло ґрунтуються на загальноприйнятих нормах – національних, релігійних, культурних. Існування таких аксіологічних стандартів зумовлює наявність несуперечливих оцінок. Тому процеси породження і сприйняття тексту демонструють зв'язок суб'єктивного і об'єк-

тивного, що є головною ознакою оцінної семантики.

Оцінку можна розглядати на всіх мовних рівнях. Лексичні засоби вираження оцінки найбільш поширені. Це слова з семантикою схвалення / несхвалення, передусім прикметники, що виражають ознаку: "Бо понад усе їй хочеться жити на цьому світі, такому **веселому**, такому **кольоровому і запашиному**" (3, 19); а також дієслова як репрезентанти семантики ставлення: "Мені **підобається** й те, що ти такий молодий, і те, що ти високий, і те, що ти з України" (2, 51). Вивченню лексичних засобів реалізації оцінних значень приділено найбільше уваги (Н.В. Вишивана, Н.М. Кислицина, Н.Ф. Клименко, І.В. Кононенко, І.І. Кремих, Н.В. Пазич та ін.). На рівні висловлення до лексичних засобів додаються інтонація та порядок слів: "Теж мені лікарка" (2, 48), "Ну, ти, стрілець ще мені знайшовся!" (2, 128). Опрацьовуванням синтаксичних особливостей оцінки займалися Н.А. Авганова, Т.В. Маркелова, М.Б. Слепакова та ін. Сьогодні пильну увагу приділено дослідженню оцінки в текстах. Так, І. Онищенко розглядає засоби вираження оцінки в публіцистичних і інформаційних текстах, Л.М. Киричук аналізує прагмасемантичні особливості категорії оцінки в рекламному тексті, Т.В. Губаєва досліджує вияви оцінки в законодавчому тексті. Однак у лінгвістичній літературі не знаходимо вичерпного розв'язання питань, пов'язаних із з'ясуванням функцій категорії оцінки в тексті, її значення для процесів породження та сприйняття тексту, а також із співвідношенням з тестовими категоріями. Оцінний смисл може реалізуватися як окремими словами, так і в широкому контексті, бути зрозумілим лише на рівні тексту. Саме в тексті всі засоби вираження оцінних значень мобілізуються, створюючи загальнотекстову оцінку. Причому текстова оцінка не дорівнює сумі оцінок висловлень, з яких складається текст, вона значно ширша та багатша, оскільки смисл тексту перебільшує сукупність значень його одиниць.

Основне завдання тесту полягає у вираженні певного концептуально-тематичного змісту, тобто ідеї твору, чим і зумовлюється структура тексту [1, 64]. Ідея твору, концепт залежить від авторського бачення дійсності, оцінки ним світу, явищ, подій, героїв. Усі категорії і засоби, що діють у тексті, формують його концепт. Розуміння тексту виступає проникненням у його змістово-концептуальну інформацію, шлях через поверхневу структуру тексту до його глибинного смислу, тобто концептуальної інформації. Реалізаторами концепту є й авторські оцінки, виражені в тексті експліцитно або імпліцитно. Це дозволяє простежити зв'язок оцінки з текстовими категоріями.

За І.Р. Гальперіном, текстова діяльність має трифазну структуру: орієнтування, виконання,

корекція (контроль). Породження тексту починається з виникнення комунікативного наміру у вигляді задуму, з осмислення ситуації спілкування і предмета комунікації. Саме цей задум постає мотивом продукування тексту, визначаючи його зміст і структуру. Зрозуміло, що сама ідея, авторський задум є результатом процесу оцінки. Тож текстова оцінка бере початок ще до створення тексту, як і модальність, вона розпочинається з вибору автором теми і проблеми. Про кореляцію цих категорій свідчать такі спільні компоненти, як ставлення, суб'єктивність, об'єктивність.

Приймаючи за оптимальне тлумачення І.Р. Гальперіним тексту як витвору мовленнєвого процесу, що відзначається завершеністю, об'єктивованого у вигляді писемного документа витвору, який складається з заголовка і ряду особливих одиниць (надфразних єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку і має певну цілеспрямованість і прагматичну визначеність, вершинною категорією тексту ми визнаємо цілісність. Художній текст сприймається як цілісний завдяки синтезу всіх текстових категорій, саме цілісність відрізняє текст від нетексту [5]. Будучи передусім смисловою категорією, цілісність пов'язана з оцінкою, оскільки від останньої залежить смислова інтеграція елементів тексту. Наприклад, повість Г. Пагутяк "Книга снів і пробуджень" складається з окремих частин, що виокремлюються й об'єднуються завдяки категорії оцінки. Назвемо їх умовно "фрагментами", автор дає назви кожному з них: "ЩО Ж УСЕ-ТАКИ З НАМИ ТРАПИЛОСЬ?" (4, 290) / "ТЕ, ЩО НАЙБІЛЬШЕ ЗАСМУЧУЄ" (4, 294) / "ТЕ, ЩО НАЙБІЛЬШЕ МЕНЕ ПРИГНІЧУЄ" (4, 294) / "ТЕ, ЩО НАЙБІЛЬШЕ МЕНЕ ТІШИТЬ" (4, 295) / "ЩО НЕ ДАС МЕНІ СПОКОЮ" (4, 295) / "ТЕ, ЧОГО СЛІД ОСТЕРІГАТИСЬ" (4, 297) / "ТЕ, ЩО ВРАЖАСЬ" (4, 297) / "ТЕ, НА ЩО НАЙБІЛЬШЕ ЛЮБЛЮ ДИВИТИСЬ" (4, 298) / "ТЕ, ЩО РЯТУЄ В СКРУТНІ ХВИЛИНИ" (4, 300) / "ТЕ, ЧОГО СЛІД УНИКАТИ" (4, 301) / "ТЕ, ЩО ВИКЛИКАЄ ЗАРАЗ НАЙБІЛЬШЕ СМУТКУ" (4, 301) / "ТЕ, ЩО СЛІД ЗАПАМ'ЯТАТИ" (4, 302) / "ТЕ, ЩО ЗАВЖДИ ВТІШАЄ" (4, 306) / "ТЕ, ЩО ВИКЛИКАЄ ЛЕГКИЙ СМУТОК" (4, 307) / "ТЕ, ЩО НАЙГОЛОВНІШЕ У СТОСУНКАХ ІЗ ЛЮДЬМИ" (4, 308) / "ЩО ПОТРІБНО ЧАС ВІД ЧАСУ РОБИТИ" (4, 309) / "ТЕ, ЩО ВІДШТОВХУЄ" (4, 310).

Уже на початковому етапі породження тексту відбувається врахування позицій комунікантів, передбачається вплив на аудиторію. Як носій прагматичного значення оцінка пов'язана з комунікативною настановою тексту, програмує його структуру. Автор підпорядковує структуру тексту від початку до кінця своєму

задуму. В основі смислової інтеграції порядку речень лежить відповідність задуму тексту і його форми. З будовою тексту співвідноситься категорія членованості. Оцінка являє собою складний процес, у результаті якого певне явище дійсності сприймається, зіставляється з моделлю світу та класифікується. Під час цього процесу об'єкти розташовуються на шкалі оцінок, яка відбиває два основні аспекти оцінки – об'єктивний і суб'єктивний. Шкала враховує як властивості об'єкта, якого стосується оцінка, так і ставлення суб'єкта до нього. Співвідношення цих двох аспектів зумовлює складну структуру шкали оцінки та її динамічний характер. Шкала розгортається в двох напрямках – "добре / погано" (+ / -), при цьому відбувається збільшення або зменшення певної ознаки. Місце на оцінній шкалі, зона позитивного та негативного визначається співвідношенням з нормою, з певним еталоном, прийнятним у суспільстві. Градualний характер і шкала оцінки допомагають систематизувати інформацію, яку передають засоби вираження оцінки в тексті: "(Дідушенко:) Тебе порекомендували самі ж сільські люди. Кажуть, **чеснішого** чоловіка в окрузі **не знайти**" (3, 145); "У нього й обличчя **добре**, – сказав той, що капітан, – не таке **злючепрезлюче**, як у його Старшого" (2, 365). Оскільки розглядувана категорія виявляє значну контекстуальну залежність [2], засоби її вираження є більш ефективними, коли повторюються, сполучаються, згруповуються. Загальновідомо, що в будь-якому тексті діють протилежні за напрямом сили. У тексті наявні різні сюжетні лінії, конфлікти, різноманітні засоби – у цьому полягає дія відцентрових сил. Діють і доцентрові сили: усе це підпорядковано виконанню однієї мети, об'єднано однією ідеєю, темою. Актуалізуючись, оцінні елементи посилюють дію доцентрових сил у тексті. Отже, оцінка забезпечує смисловий рівень членованості та семантичну зв'язність тексту:

"ТЕ, ЧОГО СЛІД УНИКАТИ. Великого натовпу в закритому приміщенні, бо в ньому є сумісні й несумісні люди.

Речей, які плачуть тіло, але шкодять душі, їх надмірність робить нас непристосованими до життя. (...)

ТЕ, ЩО ЗАВЖДИ ВТІШАЄ. Піти після важкого дня на берег річки й дивитись, як у повітрі літає пух будяків, і лише зрідка великий чорний лелека, хляччись на бік, перетинає небо. Курява полегшує біль натомлених ніг. У садах присмерк і здіймається вітер. Велике таїнство заходу сонця закінчується" (4, 305-306).

Оцінні елементи у тексті взаємодіють з категорією інформативності. Вони пов'язані з текстовою інформацією вже на рівні заголовка, втілюють авторське ставлення до описуваного в тексті фрагменту дійсності: "Смітник Господа нашого", "Соловейко", "Уже так більше не

буде”, “*Душа метелика*” (4); “*Солодка Даруся*” (3). Заголовок виконує номінативну функцію – називає текст за темою. Заголовок перебуває в препозиції тексту, тому адресат може прогнозувати події, що описуються, і почати формувати своє ставлення до них ще до ознайомлення з текстом. Осмислення заголовка може відбуватися ретроспективно: після сприйняття і розуміння всього тексту читач переосмислює його.

Розуміння тексту часто спирається на пресупозиції, що зумовлюють адекватність тлумачення смислу. Під час сприйняття інформації можуть активізуватися попередні знання адресата:

- “Слухай, у тебе є щось випити?”
- Нема.
- А в сусідів?
- **Зараз третя година ночі**” (4, 35);

або знання національно-мовних особливостей: “Щось твій чоловік – ні риба, ні м’ясо” (4, 29); “*Артилерія тут була – курям на сміх*” (2, 231). Особливо цікавими є іронічні оцінки, які повідомляють про додаткові значення. Так, у даному контексті слово “веселий” вживається в протилежному значенні: “*Люди йдуть усякі: дехто такий веселий, як цвинтар опівночі*” (3, 39).

Однією з функцій категорії оцінки в тексті є компенсація інформаційної недостатності. У наведеному прикладі те, про що прямо не сказано в тексті, стає очевидним з позиції персонажа:

“Я свої як не пильнувала, а таки якась бала їх скосила. Скрутилися, як равлики, та й по всьому. Чи то в руки які недобрі дала, чи Варвара вночі висмикала, не мені вам, Марійо, казати, що то за відьма” (3, 10).

У тексті можна прослідкувати різні оцінки, часто розташовані на протилежних полюсах оцінної шкали, такий різнопланова інформація створює цілісне уявлення про об’єкт оцінки. Наприклад:

“(Лукас:) – Зробити людство розумнішим – хіба це не шлях для усунення всіх загроз?”

Хатчінс потер підборіддя:

– Це щось надто грандіозне, щоб його сприймати всерйоз” (1, 383).

Оцінні висловлення інформують не лише про властивості об’єкта оцінки (“*Дідич був грамотний, акуратний і чистий, а який поганий та лютий був до людей!*” (3, 110), вони певною мірою характеризують суб’єкта. Наприклад, у поданому нижче уривку автор прямо не характеризує персонажа, проте з того, як персонаж ставиться до описуваної ситуації, як оцінює себе в ній, стає зрозуміло, що це невпевнена в собі, дещо закомплексована особа: “*Не люблю у свята з’являтися на вулиці. Мені здається, що я страшенно сіра серед сяючих облич. Ніхто не переконає мене, що це не так. Натягаю аж на очі каптур пальта. Господи, навіщо ти нагородив мене цим безглуздим страхом, я ж зовсім-таки непогано живу! Мені*

всього-на-всього двадцять один рік, я не каліка, подобаюся хлопцям, нарешті, вчуся в університеті.

Але від цих поважних аргументів робиться ще гидкіше” (4, 245).

Авторські оцінки можуть бути прямо виражені в коментарях і відступах: “*Що ж йому робити? Стріляти по танках з автомата? Але це ж безглуздя!*” (2, 60) Іноді позиція автора стає зрозумілою через його ставлення до оцінки, висловленої персонажем. Наприклад: “*Ірина зробила одну – стратегічну! – помилку, назвавши Цвичка злодієм*” (3, 51).

Оцінка здатна надавати глибини повідомленню, пов’язуючись з підтекстом: “*Викорчувані дерева, на яких дотлівали перші листочки, виставляли коріння пересипане жовтою глиною і піском. Сумне видовисько...*” (4, 116). Підтекст являє собою приховану інформацію, не виражену безпосередньо одиницями мови, що виокремлюється з тексту завдяки асоціативності його одиниць і їх здатності до набуття смислів. Підтекст може бути запланований автором, тоді він прагне запрограмувати реакцію читача, його враження від сприйнятого тексту. Через принципіву неможливість включити до художнього тексту повною мірою особисте ставлення автора до описуваних фрагментів дійсності у тексті досить часто подаються лише натяки і відсилання до тих або інших оцінок. Під час декодування тексту кожний читач виявляє активність, використовуючи свій досвід. Процес сприйняття детермінований рівнем інтелекту, системою цінностей, асоціативністю мислення людини. Тому автор, втілюючи свій задум у тексті, намагається спрямувати думки й асоціації адресата таким чином, щоб актуалізувати підтекстову інформацію. Глибина проникнення в підтекст, усвідомлення прихованої інформації залежать більшою мірою від читача. Підтекст може бути і не сприйнятий в тому випадку, якщо читач не розпізнає наявні сигнали, що повідомляють про імпліцитні оцінки автора, якщо текст не справляє на читача потрібного впливу.

Оцінні висловлення можуть виконувати роль своєрідного висновку, втілюючи авторську оцінку і допомагаючи розкриттю концепту тексту: “*Дивно бути людиною, такою чужою для всіх істотою. Хіба це щастя бути людиною? Щастя – просто бути у злагоді, хай ти дерево, травинка, жабка чи цвіркун. Ми нікуди не йдемо, ми просто тікаємо*” (4, 350). У такому випадку підкреслюється категоричність оцінки. Орієнтація на адресата детермінує обґрунтування категоричних, різких оцінок, а також пом’якшення оцінки:

“Не можна відмовити цим людям у здібностях, часом навіть талановитості, та все це з’їдено цинізмом, жаждою влади, престижу, становища, слави” (1, 330).

“Хоч ти мені трохи й свояк, але якась ви така фамілія, чоловіче, що ліпше її не мати, **вибачей мені на слові**. Усе не як у людей...” (3, 165).

Можливість простежити зміну оцінних значень у тексті, у тому числі зміну в часі, демонструє зв'язок аналізованої категорії з перспекцією (знанням подальшого перебігу подій, передбаченням) та ретроспекцією (поверненням у минуле). Ознайомлення з контекстом дозволяє прогнозувати оцінку, давати попередню оцінку, а також зрозуміти причини зміни цінностей суб'єкта:

“Скільки я їх сьогодні бачила, таких Олен, усіх вдоволених, добродушних. **Якими прийшли сюди, такими й повернуться**, їх навіть **всесвітній потоп** не змінить. Колись я переконала Надійку, що на таких, як Олена, світ тримається. А кому воно потрібне? Вдово-

льнитися тим, що є? **Якими ж то будуть їхні діти?** Натоптуватимуть шлунок і чухатимуть потилиці: “Нащо нам ваші журавлі в небі?” (4, 271).

“Я теж **мріяв** колись **учитися в університеті**, – зітхнув Андрій. – **Хотів вивчати мови**. Дуже мені подобається це заняття” (2, 45).

Процеси породження та сприйняття тексту пов'язані з оцінкою, що має проєктувальну, текстотвірну функцію і слугує розкриттю концепту твору. Багатоаспектний характер категорії оцінки вимагає подальшого дослідження її функціонування на рівні тексту. Перспективним видається опрацювання виявів оцінки на різних рівнях текстової інформації, аналіз градації оцінки в тексті, систематизація експліцитних і імпліцитних засобів вираження оцінних значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Грамматика и текст // Вопросы языкознания. – 1985. – № 1. – С. 63-69.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Гетьман З.А., Архипович Т.П. Модальность как общетекстовая категория // Вестник МГУ. – Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 2. – С. 34-48.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 128 с.
5. Поперечна О. Проблема тексту і текстових категорій у сучасній лінгвістиці // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. Випуск 14 / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 226-230.

ДЖЕРЕЛА

1. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое пособие. – К.: ЦУЛ; Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.
2. Загребельний П. Безслідний Лукас: Роман. – Харків: Фоліо, 2003. – 398 с.
3. Загребельний П.А. Дума про невмирущого: Повісті. – Харків: Фоліо, 2003. – 398 с.
4. Матіос М. Солодка Даруся. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. – 176 с.
5. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі: Романи, повісті та оповідання. – Львів: ЛА “Піраміда”, на замовлення приватного підприємця Голи І.В., 2003. – 356 с.